

Medeltida klostergrunder på Island – vegetation och flora, kultur- och reliktväxter, samtida växtnamn

KJELL LUNDQUIST

Fanns det kloster på Island på medeltiden? Hur många, var, hur såg de ut, och, framförallt, fanns det klosterträdgårdar och vad odlades där? Det nordiska projektet "Medeltida klostergrunder på Island – vegetation och flora, kultur- och reliktväxter, samtida växtnamn" vill försöka bidra till att besvara dessa frågor, sammanfattade som: Vilka kultur- och trädgårdsväxter förekom och brukades i det medeltida isländska klostresammanhanget? Kan nya undersökningar av de relativt utforskade och delvis orörda isländska medeltida klostergrunderna komma att revidera uppfattningen om de nordiska klosterträdgårdarnas form och växtinnehåll?

*Projektet utgår från de arkeobotaniska fynd av några läkeväxter (*Allium* sp., *Urtica dioica* och *Plantago major*) som gjorts vid de sedan 2002 pågående utgrävningarna av ett augustinerkloster, Skriðuklaustur i Fljótsdalur på östra Island (1493–1550) under ledning av arkeolog, dr Steinunn Kristjánsdóttir. (fig. 1).¹*

Bakgrund

Redan under 700–800-talet bosatte sig enligt traditionen iriska munkar kortvarigt på Island. De äldsta skriftliga källorna uppger dock att kolonisationen, landnamet, inleddes år 874 när Ingólfur Arnarson skall ha slagit sig ner vid det som senare skulle bli Reykjavík.²

Redan under 900-talet fanns ett välorganiserat samhälle på Island. Alltinget upprättades enligt tradition år 930 och samlades varje år vid midsommartid på Thingvellir. Där, omkring år 1000, antogs kristendomen som Islands religion, med förbehåll att den äldre religionen fortfarande skulle få praktiseras under ett övergångsskede.³

På 1000-talet etablerades två biskopssäten,

Figur 1. Skriðuklaustur (1493–1550) i Fljótsdalur på östra Island, tillhörande augustinerorden. Översikt över utgrävda och återställda klostergrunder (till vänster i bild) och pågående utgrävningar (till höger i bild). En korsgångsanläggning återfinns mitt i bild. Utgrävningen startade 2002, pågår fortfarande och leds av arkeolog, dr Steinunn Kristjánsdóttir. (Foto: Kjell Lundquist, 8 juli 2009)

i Skálholt (1056) i syd och i Hólar (1106) på norra Island. Över hela Europa anlades tusentals kloster under den relativt fredliga perioden efter tusenårsskiftet 999/1000. I Norden etablerades omkring 70 kloster i Danmark, ett 50-tal i Sverige, ca 30 kloster i Norge och ca 10 på Island. Olika slag av nyttiga trädgårdar var vanliga vid klostren och trädgårdsbruket blev också med tiden högt utvecklat. Medicinalväxtodling var viktig och kan beläggas vid flera av de nordiska klostren.⁴

Klostren

På Island finns idag nio–tio erkända medeltida

klostergrunder och ytterligare ett par platser kan vara aktuella. Det äldsta klostret, Þingeyrar, tillhörande benediktinerorden, grundades 1133 på norra Island. Det sista som etablerades, ca 360 år senare, var Skriðuklaustur på östra Island, 1493, tillhörande augustinerorden. Två av klostren, båda tillhörande benediktinerorden var nunnekloster, Kirkjubæjarklaustur och Reynistaðarklaustur, de övriga var munkkloster (fig. 2).

Den lutherska läran infördes tvångsvis av danskarna 1550, och Island fick en statskyrka under starkt danskt inflytande. Översättningen av Nya Testamentet kom redan 1540 och hela Bibeln var översatt till isländska 1584.

¹ Kristjánsdóttir 2008, Kristjánsdóttir 2006, Harðarson 2008.

² Idag problematiseras årtal något. På en prisbelönt utställning i Reykjavík framhålls fyndigt årtal 871 +/- 2.

³ Lagen, Grágás, nedtecknades första gången åren 1117–1118.

⁴ Se exempelvis Åsen (2009), Lundquist (2007), Larsson (2009), Løjtnant (2007).

Projektet – frågor, syfte och mål

Som framhållits kretsar forskningsfrågorna runt vilka kultur- och trädgårdsväxter som har förekommit och nyttjats i det medeltida isländska klostresammanhanget, både inhemska och introducerade arter. En hypotes har varit att de skandinaviska klosterplatserna ofta syns uppvisa en mer intensiv byggnads- och odlingshistoria efter reformationen än de isländska, och därför i regel blivit mycket mer svårundersökta. Växtmaterialet där har i stor utsträckning kommit att 'kontamineras'.

Den nordiska projektgruppen består förutom av undertecknad **Kjell Lundquist**, SLU–Alnarp, landskapsarkitekt och trädgårdshistoriker med kultur- och trädgårdsväxternas historia som specialitet, av **Steinunn Kristjánsdóttir**, Islands universitet, arkeolog med inriktning på medeltida klostergrunder, **Inger Larsson**, Stockholms universitet, språkforskare med historiska växtnamn som specialitet, och **Per Arvid Åsen**, Agder naturmuseum og botanisk hage, botanist med reliktväxter vid klostergrunder som specialitet.

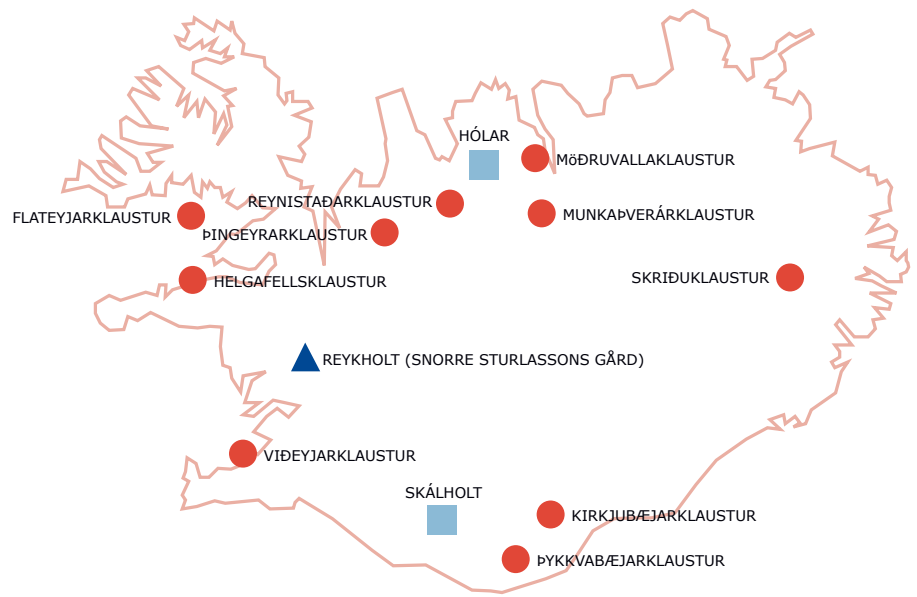
Syftet är att försöka vinna kunskap om den medeltida isländska klosterträdgårdens utformning, odling, växtmaterial och växtnamn, för att sedan kunna jämföra, tolka och konfrontera dessa resultat med de hävdvunna uppfattningarna om klosterträdgårdarna, deras växtinnehåll och odling, i de övriga nordiska länderna. Syftet har därtill varit att vitalisera debatten och forskningen i ämnet i en vidare bemärkelse.

Målet har varit att göra en preliminär inventering av platsernas kultur- och reliktväxter i det landskapliga sammanhanget, att sammanställa de hittillsvarande arkeologiska och dokumentära beläggen samt bedöma möjligheterna för eventuella framtida och kompletterande arkeobotaniska (pollen- och växtmakrofossil) undersökningar. Målet har även varit att relatera fynden till uppgifter om växter och växtnamn i medeltidskriftliga material med isländsk proveniens.

Det förväntade resultatet är en publicerad ämnes-, kunskaps- och lägesöversikt, vilken framförallt skall kunna ligga till grund för vidare forskning.

Arbetet 2009

Sommaren 2009 besöktes samtliga de av oss då uppmärksammade tio medeltida klosterlokaliteterna. På varje plats gjordes en nöjaktigt fullständig växt- och landskapsinventering. Särskild vikt lades på förekomsten av alla kvarstående kulturväxter, framförallt möjliga relikta klosterväxter, alltså växter som faktiskt

Figur 2. Besökta och inventerade medeltidsgrunder på Island inom projektet under juli månad 2009: klosterplatser, biskopssäten och Snorre Sturlassons gård. (Grafik: Einar Goksøyr Åsen 2010)

skulle kunna härstamma från medveten odling eller insamling i anslutning till de medeltida klostren.

Följande klostergrunder besöktes:

Helgafellsklaustur, (1184–1551), augustinerorden, beläget några kilometer söder om Stykkishólmur på nordvästra Island (fig. 3).

Flateyjarklaustur, (1172–1184), augustinerorden, beläget på en ö i Breiðafjörður, norr om Stykkishólmur. Klostret flyttade till Helgafell 1184.

Þykkvabæjarklaustur, (1168–1551), augustinerorden, beläget i betesmarksomgivning som en ö i deltalandskapet på Mýrdalssandur sydöst om Mýrdalsjökull en halvmil från kusten.

Kirkjubæjarklaustur, (1186–1551), nunnekloster tillhörande benediktinerorden, beläget ca 35 km nordöst om Þykkvabæjarklaustur. Arkeologiska utgrävningar genomfördes där åren 2002–07.

Skríðuklaustur, (1493–1550), augustinerorden, beläget ca 35 km sydväst om Egilsstaðir i Fljótsdalur. Arkeologiska utgrävningar startade år 2002 och bedrivs under ledning av Steinunn Kristjánsdóttir. De beräknas pågå till 2012. Dokumentation finns på projektets

hemsida <http://www3.hi.is/~sjk/SKR.htm>.

Munkaþverárklaustur, (1155–1551), benediktinerorden, beläget ca 15 km söder om Akureyri i Eyjafjarðardalur.

Möðruvallaklaustur, (1296–1551), augustinerorden, beläget en dryg mil norr om Akureyri, vid Eyjafjörður

Þingeyrarklaustur, (1133–1551), benediktinerorden, beläget i låglandet vid Húnaflói på Islands nordkust, ca 15 km söder om Blönduós.

Reynistaðarklaustur, (1296–1551), nunnekloster tillhörande benediktinerorden, beläget på nordkusten, sydväst om Hólar, och en dryg mil söder om Sauðárkrökur.

Viðeyjarklaustur, (1225–1551), augustinerorden. Beläget på en ö strax norr om Reykjavík. Arkeologiska utgrävningar genomfördes åren 1987–1995.⁵

Vidare besöktes även de två medeltida biskopssätena Hólar och Skálholt, liksom Snorre Sturlassons gård Reykhólt, och Egil Skallagrímssons gård Borg i Borgarnes.

Hólar, biskopssäte etablerat 1106, på norra

Figur 3. Helgafellsklaustur (1184-1551), tillhörande augustinerorden, är beläget några kilometer söder om Stykkishólmur på nordvästra Island. Till höger om toppen av det 73 m höga Helgafell ("det heliga berget") syns en minnesvård. Klosteranläggningen antas ha legat mellan berget och senare byggda kyrkan. (Foto: Kjell Lundquist, 3 juli 2009)

Figur 4. Fjällkvanne (*Angelica archangelica*) i den förmodade lökgården (lauka-garðar) – nämnd redan 1457 – på Hólar, Islands andra biskopssäte etablerat 1106, och beläget mitt på norra Island en dryg mil från kusten. Arkeologiska utgrävningar startade här år 2001 och pågår fortfarande. (Foto: Kjell Lundquist, 8 juli 2009)

Island. Arkeologiska utgrävningar startade där år 2001 och leds av arkeolog Ragnheiður Traustadóttir. Dokumentation finns på projektets hemsida <http://www.holar.is/holarann-soknin/> (fig. 4).

Skalhólt, biskopssäte etablerat 1056 på södra Island. Arkeologiska utgrävningar bedrevs där 2002–2007. Oklar grävningsfortsättning (fig. 5).

Redovisning

Slutredovisningen av undersökningarna från sommaren 2009 och dess resultat kommer att göras i en rapport i LTJ-fakultetens *Rapportserie*. Rapporten blir rikt illustrerad med både äldre och nytagna bilder från de undersökta klosterplatserna och på kultur- och reliktväxterna ifråga. Den beräknas få ett omfång om ca 125 sidor och publiceras i samarbete med SLU-Alnarp, Stockholms universitet, Agder naturmuseum og botanisk hage och Islands universitet. Språket blir svenska och norska.

Preliminära resultat

Efter två veckor i en isländsk medeltida klostermiljö, där de flesta platserna i fält inte avslöjar någonting alls om sin forna historia, kan man 450 år efter klostrens nedläggning just inte säga någonting alls om de medeltida växtförhållandena, och samtidigt ganska mycket. Bara tre – Kirkjubæjarklaustur, Skriðuklaustur, och Viðeyjarklaustur – av de medeltida klostergrunderna har undersökts arkeologiskt. Dessa kloster vet man nu var de legat, men det visste man inte med bestämdhet innan man började gräva. Var klosterbyggnaderna

legat på alla de andra platserna vet man inte heller exakt. Det finns olika och delvis avvikande uppfattningar, i avstånd kan det röra sig om både tiotals och flera hundratals meter. Var eventuella trädgårds- och andra odlingsplatser legat på dessa klosterorter kan man nästan bara spekulera om. Det mesta beträffande Islands materiella och underjordiska klosterhistoria återstår att undersöka.

Ändå, genom de få men successivt tillkommande uppgifterna om växtmaterialet i framförallt de utförda pollenundersökningarna i medeltidslagren – i klosterkontexter, på biskopssätena och i olika gårds- och hamnmiljöer – noterar vi några kända kultur- och trädgårdsväxter, möjliga läkeväxter och ogräs, som inte noterats före landnamet eller klosteretableringarna, och som inte alls eller bara mycket sällsynt finns vildväxande på Island idag. Vi finner både introducerade och indigena arter som i olika utsträckning domesticerats eller insamlats (exempelvis lin, vild lök, brännässla, groblad, vänderot, kvanne, ekorkorn, pors, svartkämpar, blodtopp och någon (*Artemisia*-art).⁶ Fynden kommer i dagen genom vår sammanställning, och nya fynd kommer sedan att tillkomma vid varje utgrävning som inkluderar en arkeobotanisk undersökning. Pusslet kan börja läggas.

Kända kultur- och trädgårdsväxter, både för Island och generellt, och vanliga eller sällsynta har påträffats vid våra inventeringar på klostergrunderna. Lätt är att fastna för de vackra och spektakulära blomväxterna, dokumenterade läkeväxter, som blodtopp (*Sanguisorba officinalis*), älgört (*Filipendula ulmaria*), vänderot (*Valeriana officinalis/V. sambuciifolia*), renfana (*Tanacetum vulgare*), vitplister (*Lamium*

album), röllika (*Achillea millefolium*), kummin (*Carum carvi*) och fjällkvanne (*Angelica archangelica*). Dessa, och många fler, har alla påträffats på klostergrunderna, om än deras eventuella medeltida relikväxtstatus måste diskuteras ingående i varje enskilt fall.

En enskild art måste nämnas. På Dingeyrarklaustur påträffades *klóajurt*, paddfot (*Asperugo procumbens*), något hundratals meter söder om den förmodade klosterplatsen. Arten är okänd på Island idag och har inte

Figur 5. Per Arvid Åsen och Inger Larsson i den nyanlagda örtagården på Skalhólt, öns första biskopssäte etablerat 1056 på sydvästra Island. Arkeologiska utgrävningar bedrevs här aktivt under åren 2002-07. I förgrunden syns vänderot (*Valeriana* sp.) och gårdsskräppa (*Rumex longifolius*); i bakgrunden den nya katedralen i Skalhólt, byggd mellan åren 1956-63. (Foto: Kjell Lundquist, 13 juli 2009)

⁵ Kristjánsdóttir 2008.

⁶ Harðarson 2008.

rapporterats på ön sedan 1929, även då vid Þingeyrarklaustur. Paddfoten härstammar från bergstrakterna i Östeuropa och Västasien och har spritts som ogräs till större delen av Europa. Den är idag missgynnad och bedöms som hotad i flera europeiska länder.⁷ Hur paddfoten kan ha kommit till Island, när och varför, berättas bäst vid lägerelden...

På Island är det dock kulturväxter av annat slag som har störst betydelse. Rikesbärande skulle man kunna säga. Det handlar om de olika betesgräsen. Före kolonisationen var gräs relativt ovanligt. Pollenundersökningarna belägger detta väl. Växtligheten dominerades av fjällbjörk/glasbjörk och ljung. Gräs fanns bara där det fanns gott om fågel, och där fågel-spillningen med sitt fostfatinnehåll gödslade marken och på så vis gynnade gräsen.⁸

Det är alltså betesgräsen som i första hand garanterat överlevnaden för landets inbyggare och som också lagt grunden för det relativa välståndet. En enkel blick på de första landskapskartorna visar samma bild. Klosteretableringarna utgör inget undantag. De finns där det överhuvudtaget finns förutsättningar för överlevnad och långsiktig försörjning, självklart i de möjligheternas spel som rätt med enskilda bönder, markdonationer och tillgänglighet till land. Det enskilt mest iögonfallande exemplet i detta avseende utgör Þykkvabæjar-klaustur som med sina gräsmarker strax ovan havsytan ligger som en grön ö på Mýrdalssandur sydöst om Mýrdalsjökull med vulkanen Katla. I fyrahundra år betjänade gräset denna augustinerkommunitet. Gräsproduktionen till slätter, ensilage och bete utgör än i dag den dominerande markanvändningen. De vita eller pistagefärgade ensilagebollarna, de isländska ängsmarängerna, är dock en helt ny företeelse.

Samtliga medeltida klosterplatser på Island kan nog i en bemärkelse sägas ha 'det'. De är överlevnadsplatser, goda platser i avseende på både närheten till och produktionen av olika nyttigheter, och i avseende på avskildhet, tillgänglighet och säkerhet. Flera av dem besitter därtill ett estetiskt överskott, d.v.s. deras placering i landskapet är medveten och starkt

rumslig, har klara siktsamband och utstrålar kraft. Om man vågar skriva vacker kan man göra det. Förmågan och dådkraften att placera Helgafellsklaustur och Þingeyrarklaustur så som de ligger i landskapet skulle göra varje modern landskapsarkitekt avundsjuk.

Fortsätta undersökningar

Projektet har genomförts planenligt. Ett syfte har också uppnåtts; vi har verkligen vunnit en, om än begränsad, ny kunskap om de medeltida isländska odlingarna och växterna, men vi har också fått än mer att diskutera och nya frågor att besvara.

Till projektet har knutits ett par nya medarbetare. Arkeolog fil. mag. Inga Hlín Valdimarsdóttir, Stockholms universitet, för att sammanställa resultaten från samtliga tidigare pollen- och makrofossilundersökningar på Island ur ett 50-tal utgrävningsrapporter från medeltidsgrunder. Universitetslektor Samson Bjarnar Harðarson, Institutionen för landskapsplanering, Islands lantbruksuniversitet, för utökade botaniska/växtintroduktions-historiska undersökningar med nya metoder.

Särskilt intresse tilldrar sig de isländska pimpinellrosbestånden (*Rosa spinosissima*) som idag bara förekommer på sex lokaler, på platser som skvallrar om en mycket gammal kultur.⁹ Frågan är om det här handlar om en naturlig förhistorisk invandring eller om en medveten historisk introduktion. DNA fingerprinting analys kan här provas för att besvara vegetationshistoriska frågor, vilket både direkt och indirekt senare kan kopplas till vidare undersökningar av kultur- och reliktväxterna på klostergrunderna. I ett särskilt större och med flera andra länder jämförande projekt kommer agr. dr Gun Werlemark, Institutionen för växtförädling och bioteknik, SLU, Balsgård, att kopplas till projektet.

Tre nya medeltidsgrunder med möjlig klosteranknytning har tillkommit att undersöka: Hítardalur, Bær och Saurbær. Därtill kommer platser som Hlíðarendi och lokalerna för pimpinellrosen. Detta arbete planeras till sommaren 2010.

Referenser

Hallgrímsson, Helgi, Þyrrnirós (villirós) á Íslandi, *Garðyrkjuritið* 2006, s. 4–39.

Harðarson, Samson B., 2008, Klausturgarðar á Íslandi, I Hrafnkell Lárusson och Steinunn Kristjánsdóttir (red.), *Skriðuklaustur, evrópskt miðaldaklaustur í Fljótsdal*, s. 101–112, Rit Gunnarsstofnunar Gunnarsstofnunar, Skriðuklaustur.

Steinunn Kristjánsdóttir, 2008, Skriðuklaustur Monastery – Medical Centre of Medieval East Iceland, *Acta Archaeologica*, Vol. 79(1): 208–215.

Kristjánsdóttir, Steinunn, 2006, Lækningar í Ágústínusarklaustriu á Skriðu, *Læknablaðið*, Vol. 7–8, s. 544–547.

Larsson, Inger, 2009, *Millefolium, rölika och näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden (SOLMED), 45, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, 256 sid.

Lundquist, Kjell, 2007, Medeltida kloster-trädgårdsväxter i Skandinavien, *Medeltida trädgårdsväxter. Att spåra det förflutna*, Nydala klosterträdgård, Seminarierapport 4, Nydala 18 maj 2006. Byggnadsvärdsrapport 2007:86, Jönköpings läns museum, s. 28–37.

Løjtmant, Bernt, 2007, Aldersrekorder for reliktpanter, *Fra kvangård til humlekule*, Vol. 37, s. 4–14.

Åsen, Per Arvid, 2009, Plants of possible monastic origin, growing in the past or present, at medieval monastery grounds in Norway, *Plants and Culture: seeds of cultural heritage of Europe*, Edipuglia.

Tack till Inger Larsson för detaljerade synpunkter på och bearbetning av manuskriptet.

⁷ Fyndet har rapporterats till Hörður Kristinsson, ansvarig för åjourföringen av Flóra Íslands <http://www.floraislands.is/index.htm>.

⁸ Ragnheiður Erla Bjarnardóttir 2009, muntligen.

⁹ Beträffande pimpinellrosen se Hallgrímsson 2006, s. 4–39.

- Faktabladet är utarbetat inom LTJ-fakultetens område Landskapsarkitektur <http://www.ltj.slu.se/6/index.html>

- Projektet är finansierat av Gyllenstiernska Krappersuppsstiftelsen, Letterstedtske foreningen, Sockerbolagets fond, Stiftelsen Carl-Fredrik von Horns fond (Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien), Stiftelsen Svensk-isländska samarbetsfonden och Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet. Arbetsinsatserna är delvis motfinansierade av projektdeltagarnas respektive arbetsgivare.

- Projektansvarig/författare Kjell Lundquist, kjell.lundquist@ltj.slu.se, Område Landskapsarkitektur, SLU, Alnarp

- Övrig publicering inom projektet LTJ-fakultetens Rapport-serie, se ovan, samt på hemsidan: http://www.consideratecandidum.com/prosjekter/kloster_island/index.html

- <http://epsilon.slu.se>